

Το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα και ο πραγματικός κόσμος

Γεώργιος Χατζηκωνσταντίνου*

Περίληψη

Είναι πλέον κοινός τόπος να μιλά κανείς σήμερα για την εντυπωσιακή πράγματι μεταλλαγή που συντελέσθηκε και συντελείται ακόμη γύρω μας σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό επίπεδο. Είναι όμως εξίσου εντυπωσιακό το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή των ουσιαστικών μεταλλαγών του πολιτισμού και της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, η ανθρωπότητα βρίσκεται ξαφνικά ανησυχητικά δέσμια της «μοναδικής σκέψης» ενός «οικονομικού παραδείγματος» που έχει τις ρίζες του σ' εποχές περασμένες. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί περιεκτική προσπάθεια οικονομικού και κοινωνικού προβληματισμού. Επιθυμεί να διατηρήσει ένα ανθρωπιστικό περιεχόμενο κι αφήνει διάχυτη την δυσπιστία για τις συστηματικά και κατά κόρο προβαλλόμενες τεχνοκρατικές λύσεις. Πολιτισμός σημαίνει μέτρο. Η περίοδος που διανύουμε είναι μάλλον περίοδος υπερβολής. Κι ας θυμηθούμε ότι ήταν η υπερβολή εκείνη που σ' εποχές άλλων πολιτισμών περασμένες, απέδιδε με σαφήνεια το περιεχόμενο της έννοιας της ύβρης.

1. Εισαγωγή

Γύρω στα 1900, ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος, στη «Σιδηρά Διαθήκη» του, έβαζε στο στόμα του Δαίμονα τα παρακάτω λόγια, καθώς τον φανταζόταν να απευθύνεται στον Πετεινό, του οποίου

* Αναπληρωτής καθηγητής Οικονομικής Θεωρίας στο Πανεπιστήμιο Θράκης.

την καθοδήγηση είχε αναλάβει. Προηγουμένως του είχε διδάξει το «Δέον». Τον είχε γεμίσει παραινέσεις και συμβουλές. Του είχε αποκαλύψει τον ιδεατό κόσμο, το μύθο, το μοντέλο. Σκοπός του Δαίμονα ήταν τώρα η αποκάλυψη του πραγματικού κόσμου. Και συμβόλιζε ο Πετεινός τον υπερβίαλο, ανόητο και ματαιόδοξο άνθρωπο που νομίζει πως θα κατακτήσει τον κόσμο, όπου όλα του φαίνονται ωραία, εύληπτα, καθόλου παραπλανητικά και ικανά να ερμηνευθούν στο πλαίσιο μιας απόλυτα δήθεν ορθολογικής κυρίαρχης συμπεριφοράς.

Και είπεν ο Δαίμων εις τον Πετεινόν:

– «... Έτσι, ένας άνθρωπος εσκέφθη μίαν ημέραν να προφυλάξη το υπερβάλλον του χρυσού του, δια να ικανοποιήσει παραλόγους επιθυμίας, διότι αν αι επιθυμίας του δεν ήσαν παράλογοι, δεν θα είχεν ανάγκην υπερβάλλοντος χρυσού δια να τας ικανοποιήσει. Και ιδού αμέσως ο Νόμος τους εγράφη, εθεσπίσθη και επεβλήθη.

Αλλά πρέπει να γνωρίζης, ώ ανόητον Πτηνόν, ότι ο χρυσός υπάρχει εις τέτοια ποσότητα, ώστε να αρκή όπως ο κάθε άνθρωπος έχει αρκετήν δια την τροφήν του, δηλαδή ευρίσκεται εις τόσην ποσότητα ώστε να μην ήνε αναγκαίος δια κανένα. Λοιπόν εκείνο που έχει κανονισθή πολύ άσχημα, είναι η κατανομή του χρυσού, αφθονεί εδώ και λείπει εκεί. Και τούτο διότι τα δύο χέρια του ανθρώπου είναι αρκετά δια να του προμηθεύσουν ότι του αναγκαιοί, άρα δι' εκείνους, που έχουν περισσότερο παρ' όσον τους χρειάζεται, πρέπει να εισηργάσθησαν και άλλα χέρια, από τα οποία αφηρέθη η αναλογία της τροφής των.

Και ηρώτησεν ο Πετεινός τον Δαίμονα:

– Αλλά τί έκαμεν ο περίεργος αυτός Νομοθέτης;

Και είπεν ο Δαίμων;

– Ο Νομοθέτης δεν εσκέφθη πώς να διανείμη τον χρυσόν εξίσου εις όλους, αλλά πώς να προφυλάξη το υπερβάλλον, διότι το επαρκές και το φυσικόν δεν έχει ανάγκην φρουράς, φρουρείται μόνον του. Έτσι εθέσπισε ένα Νόμον, διά του οποίου η Υπερβολή τιμωρεί την Ελλειψιν, ο δε Κόρος καταγγέλει την Πείνα, χωρίς να σκεφθή, ότι η Υπερβολή είναι πάντοτε ελάττωμα κι όταν ακόμη ήνε υπερβολή προτερήματος... Αλλοίμονον εις την Δικαιοσύνην που δανείζεται την μάστιγα της Αδικίας διά να κτυπήσει βαρύτερον, αλλ' αλλοίμονον και εις την Αδικίαν που θα έχη το θράσος να δανείση εις την Δικαιοσύνην την μάστιγά της.

Και τότε ανέκραξεν με τρόπον ο Πετεινός:

– Ας φύγωμεν! ας φύγωμεν! Να κλέψη κανείς ολίγον άρτον α-

πό ένα πλούσιον, είναι έγκλημα, να κλέψη κανείς ολόκληρον την ζωήν ενός πτωχού είναι Νόμος. Ας φύγωμεν! Ας φύγωμεν! (Π. Δημητρακόπουλος, 1901)...».

Ο Πτεεινός γινόταν γνώστης της ζωής. Γνώστης όμως συντριμμένος έτοιμος να διακηρύξει ότι ο άνθρωπος ακολουθεί αδιόρθωτος τον αιώνιο δρόμον στον οποίο κανένα βιβλίο δεν κατόρθωσε μέχρι σήμερα να παρεντεθεί αποτελεσματικά σαν οδόφραγμα.

Ίσως η ενδιαφέρουσα αυτή αλληγορία δεν απέχει σημαντικά από το να απεικονίζει τη σύγχρονη πραγματικότητα ενός πολυπλοκου κόσμου που δεσπόζεται από τον κυρίαρχο οικονομικό μύθο του και βασανίζεται από έναν ίσως αξιοπεριεργο ορθολογισμό.

2. Ο κυρίαρχος μύθος

Ποιος είναι όμως ο κυρίαρχος οικονομικός μύθος; Ποιο είναι αυτό το κυρίαρχο και μυθοποιημένο μοντέλο ανάπτυξης που πίσω του αναμφίβολα κρύβει μια συστηματική προσπάθεια αναπαραγωγής ενός απόλυτα συμβατού πολιτιστικού μοντέλου που προωθούν οι αναπτυγμένες λεγόμενες βιομηχανικές χώρες; Ποια είναι η σχέση του με τον πραγματικό κόσμο; Και ποιοι είναι σήμερα οι βασικοί λόγοι που είναι δυνατόν να στηρίξουν την άποψη της ύπαρξης δυσαρμονίας μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής αποτελεσματικότητας του παγκόσμιου πλέον συστήματος οργάνωσης;

Η ιστορία αρχίζει από παλιά. Αρχίζει ουσιαστικά από την εποχή των μεγάλων επιστημονικών επαναστάσεων του τέλους των μεσαιωνικών χρόνων, τυπικά δε από την εποχή που το αγροτικό κύμα του πολιτισμού ξεπερνούσαν με τη Γαλλική επανάσταση, με την άνοδο των αστών, αλλά και με την εισαγωγή της μηχανής στο εργοστάσιο.

Η τελευταία ερχόταν κατ' αρχήν να δικαιώσει τις πνευματικές κατακτήσεις της επιστήμης, του μηχανιστικού δόγματος για τη φύση και τη λειτουργία του κόσμου, την τάξη και την αυστηρή προσδιοριστία της Νευτώνιας και Κοπερνίκιας αντίληψης, τη γραμμικότητα των εξελίξεων, την αποτελεσματικότητα της ανάλυσης και την αντιστρεψιμότητα των φαινομένων. Ερχόταν στη συνέχεια ν' αποκαλύψει τις απαρχές ενός νέου κύματος πολιτισμού μιας βιομηχανικής εποχής, ξεπερασμένης πια σήμερα, που θα έπαιρνε τη σκυτάλη των εξελίξεων για το καλό ή το κακό, το δί-

και ο ή το άδικο. Η νέα βιομηχανική εποχή υιοθετούσε αναγκαστικά μια συγκεκριμένη αντίληψη της προόδου, της ανάπτυξης και της ευημερίας.

Η πρόοδος ήταν δύσκολο τότε να γίνει αντιληπτή στοχαστικά, όπως η πτώση των ζαριών πάνω στο τραπέζι, όπου το κέρδος του ενός ζαριού αναιρείται συνήθως από τη ζημία του άλλου. Η πρόοδος ήταν φυσικό να συλλαμβάνεται αθροιστικά, όπως το ανέβασμα μιας σκάλας ή το σταδιακό κτίσιμο ενός οικοδομήματος. Και ήταν επόμενο η ανάπτυξη να ισοδυναμεί τελικά με την αύξηση του πραγματικού κεφαλαίου της οικονομίας, τη συσσώρευση του πλούτου, την αύξηση του προϊόντος. Η ευημερία ελάμβανε χαρακτήρα ποσοτικό, σε όρους μάλλον καταναλωτικής ικανότητας, μια και όλα στόχευαν στην κάλυψη των υλικών αναγκών, που έμελε σιγά-σιγά να πάρουν τη μορφή των αναγκών για ανέσεις, των πιο πολυτελών και συχνά χιμαιρικών σήμερα.

Λίγος ο λόγος για τη διανομή. Η αγορά θα την έλυε αυτομάτως μέσω του μηχανισμού των τιμών του προϊόντος και των αμοιβών των συντελεστών παραγωγής. Νόμος αλλά και Μηχανισμός η προσφορά και η ζήτηση. Πίστη απόλυτη στη ντετερμινιστική αντίληψη του μηχανιστικού δόγματος.

Η βιομηχανική κοινωνία, η εθνική αστική τάξη, έφτιαχνε το μύθο της, αναζητούσε το σύστημα της οργάνωσής της, της κατοχύρωσης της εξουσίας της, που επρόκειτο να δικαιώνεται από το βαθμό κατάκτησης της ίδιας της δικής του εσωτερικής συνοχής, από το βαθμό της επιτυχίας εξισορρόπησης των μεγεθών του και που θα κατέληγε, από σύνολο «βολικών συμβάσεων» της οικονομικής σκέψης της εποχής, να γίνει σύστημα αξιών κυρίαρχο στις μέρες μας.

Καθώς, οι θεωρίες, οι απόψεις, γίνονταν δόγμα, σημασία μεγαλύτερη αποκτούσε η συνοχή του οργανωτικού σχήματος. Κι όταν στο μέλλον η συνοχή αυτή θα διαταράσσετο προ των αδιεξόδων των σχετικά περιορισμένων και ασφυκτιουσών εθνικών αγορών, τότε το μοντέλο φυσιολογικά θα κατέληγε, όπως κατέληξε, σε μια παγκόσμια διεθνή προβολή που θα περιεβάλετο το χαρακτήρα της μοναδικής αποτελεσματικής αναπτυξιακής λύσης.

Το μυθικό αυτό, μα και κυρίαρχο ακόμη μοντέλο, έλεγε τότε, όπως λέγει και σήμερα, ότι η οικονομική ανάπτυξη μειώνει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς κι εξασφαλίζει την ευτυχία. Η βιομηχανική αύξηση αγκαλιάζει και προωθεί την οικονομική ανάπτυξη που αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής απελευθέρωσης, ανάπτυξης και ευδαιμονίας, που εκ των πραγμάτων προϋποθέτει και

απαιτεί τη βιομηχανική αύξηση και τεχνολογική βελτίωση, που συνεπάγονται κι επισφραγίζουν την οικονομική ανάπτυξη κ.ο.κ. (R. Passet, 1987).

Μύθος πλέον πραγματικός, δόγμα πανίσχυρο, που ξεπερνώντας τα εθνικά όρια, έμελε να καταστήσει το σύνολο των σύγχρονων κοινωνιών βοηθητικές αγορές, σημεία απορρόφησης προϊόντων και απλά κέντρα διαμόρφωσης πλεονάσματος (βλ. S. Latouche, 1989).

Η ποσοτική αύξηση ετίθετο έτσι σαν σκοπός που επεσκίαζε όλα τα υπόλοιπα. Η λογική της κληροδοτήθηκε στις σύγχρονες ανοικτές οικονομίες. Έγινε υπέρτατος κανόνας και οδήγησε στην υποταγή της τάξης των ανθρώπων στην τάξη των πραγμάτων (R. Passet, 1993). Η λογική αυτή, περιστρέφεται κυκλικά γύρω από τον εαυτό της, βρίσκοντας τη δικαίωσή της στην ίδια της τη συνεκτικότητα. Η εν λόγω δε συνεκτικότητα, επιδιωκόμενη πλέον ως αυτοσκοπός, με ένα εκ των συχνότερα παρατηρούμενων χαρακτηριστικών της, την επιζητούμενη «ευημερία των αριθμών», επιφέρει επικίνδυνες αντιστροφές μεταξύ υπηρετούμενου και υπηρετούντος, κοινωνίας και οικονομικού συστήματος οργάνωσης.

Η σύνθεση του εθνικού και παγκόσμιου πλούτου γίνεται εντελώς αδιάφορη (T. Trainer, 1994). Στόχος πραγματικός καθίσταται η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας, η αύξηση του συνολικού εισοδήματος, ενώ υποκριτικά μεταμφιέζεται η άρνηση της ηθικά δικαιότερης αναδιανομής του εισοδήματος αυτού μέσα από επιχειρηματολογίες που πρεσβεύουν μια δήθεν φυσιολογική «διάχυση προς τα κάτω» (Trickle Down) (T. Trainer, 1994).

Η τελευταία υποστηρίζει, όχι άσχημα εναρμονιζόμενη στον οικονομικό μύθο, ότι μακροπρόθεσμα η βιομηχανική επένδυση, έστω και ακατάλληλη για την ικανοποίηση των αναγκών του λαού, δημιουργεί εντούτοις θέσεις εργασίας και εισοδήματος για τους φτωχούς, αυξάνει την οικονομική δραστηριότητα και οδηγεί σε μεγαλύτερη ενεργό ζήτηση και κατά συνέπεια μεγαλύτερη παραγωγή αγαθών κι ακόμη μεγαλύτερη απασχόληση.

Νεοκλασικής, Κεϋνσιανής, Νεο-Κεϋνσιανής ή Νέας-Κλασικής προσέγγισης, ο μύθος διατηρεί τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά. Έχοντας κατά περίπτωση σαν μέσο, είτε την αύξηση της αποταμίευσης, είτε την αύξηση της ενεργού ζήτησης βασιζόμενη είτε στο «νόμο των διεξόδων» (loi des debouches) του J. B. Say, είτε στα πολλαπλασιαστικά και επιταχυντικά φαινόμενα κατά Keynes ή και των θιασωτών των απόψεων του τελευταίου, αποβλέπει και επαφύεται στα αποτελέσματα της επένδυσης, της συσσώρευσης

πραγματικού κεφαλαίου και της συνεχούς ποσοτικής αύξησης της παραγωγής. Μόνες αυτές μπορούν τελικά να οδηγήσουν στην ευημερία, στην απορρόφηση ανεργίας και στην κοινωνική επομένως ανάπτυξη και συνοχή.

Πρόκειται για ένα περίεργο μάλλον συμβάν που συναντάται στην ιστορία του οικονομικού διαλογισμού και που σχετίζεται άμεσα με το δόγμα μιας κυκλικής οικονομικής διαδικασίας της αγοράς (R. Passet, 1987), που σφραγίζεται από την έντονη παρουσία αυστηρής προσδιοριστίας, αιτιοκρατικών σχέσεων και ιδεολογικού περιεχομένου παραδοχών. Οι υποθέσεις του, εργαλιακού χαρακτήρα και επιστημολογικά ινστρουμανταλιστικές (εκ του *instrumentalisme*), λίγο ενδιαφέρει αν ανταποκρίνονται πράγματι ή όχι, αν είναι συμβατές ή όχι, με τον πραγματικό κόσμο. Το ζήτημα ξεπερνά τον επιστημονολογικό επί του προκειμένου προβληματισμό. Το ζήτημα που τίθεται είναι πολύ περισσότερο ουσιαστικό. Είναι το εάν και κατά πόσο, η κοινωνική και η ανθρώπινη πραγματικότητα ανταποκρίνονται στον οικονομικό μύθο, αν συμβαδίζουν και εναρμονίζονται με το δόγμα της κυρίαρχης αναπτυξιακής αντίληψης και τις επιταγές του.

Θα πρέπει να κατανοήσουμε, ότι η λογική της κυρίαρχης αναπτυξιακής εκδοχής, συστηματικά καλλιεργούμενη και προβαλλόμενη, λαμβάνει το χαρακτήρα μιας πραγματικής σκοπιμότητας (*finalite*), ενός τελικού και αδιαμφισβήτητου στόχου. Είναι όμως πάντοτε και κατά βάση, το φυσιολογικό επακόλουθο, είτε μιας συγκυριακής και αντικυκλικής πολιτικής που στερείται δομικού και εξελικτικού προβληματισμού, είτε μιας κατ' επιδίωξη ισόρροπης αγοράς που μπορεί βέβαια ν' ανταποκρίνεται στη διανεμητική λειτουργία, τούτο όμως με μειωμένης εμβέλειας κοινωνικό και ηθικό προβληματισμό. Και στις δύο περιπτώσεις η λογική παρουσιάζεται εγκλωβισμένη σε μια δεδομένου περιεχομένου αντίληψη της βραχυχρόνιας αποτελεσματικότητας που είναι παλιά όσο και ο μύθος. Αναφερόμενη στην εθνική ή στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία, ανάλογα με τις απαιτήσεις ή τις αναγκαιότητες της στιγμής, η συμβατική θεωρία (*theorie standard*), επιχειρεί να πείσει ότι το σημαντικό είναι η αναπτυξιακή πρόταση που εκ των επιχειρημάτων της απορρέει. Αυτό που θα 'πρεπε, εντούτοις, να τύχει πραγματικής φροντίδας είναι η ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνίας, η σύνθεση της παραγωγής και φυσικά η ειλικρινής διερεύνηση του ποιος πράγματι επωφελείται εκ της πεπατημένης και προβαλλόμενης ως αναντικατάστατης συνταγής (Βλ. T. Trainer, 1994).

Θα έλεγε έτσι κανείς, ότι ένα από τα γενικότερα προβλήματα

του μυθοποιημένου αυτού αναπτυξιακού μοντέλου του κόσμου μας, είναι το ότι οι συγκεκριμένες, οι δοκιμασμένες όπως λένε συνταγές του, εκρέουσες από θεωρητικές κατασκευές που αποτελεσματικά διαχειρίζονται ποσοτικά μεγέθη και συνεχώς αναζητούν επαληθεύσιμες εμπειρικές σχέσεις, έχουν να παρουσιάσουν ένα δυσβάστακτο αντίτιμο.

Το αντίτιμο αυτό είναι η παραγνώριση, η υποτίμηση του πραγματικού κόσμου ή τουλάχιστον ενός πολύ σημαντικού μέρους αυτού. Είναι η υποβάθμιση της σημασίας, το πέταγμα στην ανυποληψία ενός πλήθους εξαιρετικά σημαντικών, σύνθετων, συχνά μη-μετρήσιμων μεταβλητών, οι οποίες όμως πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπ' όψη αν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε ορθολογικά τα φαινόμενα που συνολικά ερευνούμε.

Τέτοιες μεταβλητές είναι η φτώχεια και η αδικία, η έσχατη διάκριση του κοινωνικού αποκλεισμού και ο οικονομικός ρατσισμός, οι παντός είδους διακρίσεις, η διαφοροποίηση των συμπεριφορών, η οικονομική διαφθορά, ο διαφορισμός των ανθρώπων, κοινωνικών και ηθικών αξιών, τα περιβαλλοντολογικά αδιέξοδα, οι εξουσίες και τα συμφέροντα που οργανώνονται οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά, έτοιμα και ικανά να παραβιάσουν τους κανόνες οιοδήποτε παιχνιδιού. Όλες αυτές διατηρούν διαστάσεις πέραν της παραδοσιακά περιοριστικά γενομένης αντιληπτής ως οικονομικής διάστασης. Λίγο όμως τούτο ενδιαφέρει! Σημασία έχει η πραγματικότητα και η απίθανη πολυπλοκότητα της!

Και η άρνηση της συμβατικής οικονομικής θεωρίας ν' ασχοληθεί με φαινόμενα και μεγέθη που επιστημονικά τα θεωρεί ξένα προς αυτή, εύκολα δε τα εντάσσει σε χώρους άλλων επιστημών, καθιστά την πρότασή της παραμορφωτική σ' ό,τι αφορά τη συμβολή του οικονομικού στοιχείου στην ανθρώπινη υπόθεση, στην ανθρώπινη μοίρα.

3. Ο πραγματικός κόσμος

Ας δούμε λοιπόν τον πραγματικό κόσμο, όπως τον είδε ο Πετεινός υπό την καθοδήγηση του Δαίμονα που πρότερα του είχε διδάξει το μύθο. Κι εμείς ας μείνουμε, ας μη φύγουμε, όπως εκείνος, συντετριμμένοι. Γιατί πρέπει να καταλάβουμε, να ερμηνεύσουμε, να επιχειρήσουμε το καινούργιο για το οποίο σαν άνθρωποι είμαστε ικανοί, μια κι έχουμε ευθύνες για εκείνους που ακολουθούν μετά από μας.

Το να δίνουμε στην αγορά, στο ιδιωτικό συμφέρον και στον ανταγωνισμό, όπως αυτά παρουσιάζονται, τη μορφή ενός λογικού μηχανισμού, είναι σαν να δικαιώνουμε έμμεσα και συνολικά όλους εκείνους που χρησιμοποιούν τους υφιστάμενους οικονομικούς μηχανισμούς και τις οικονομικές λειτουργίες, σε συνθήκες κραυγαλέας ανισότητας, ασκώντας προς αποκλειστικό όφελός τους τις οικονομικές και κοινωνικές εξουσίες (F. Perroux, 1970). Κι αν μας διαφεύγει ότι, όπως ο καθηγητής Rene Passet αναφέρει, οι θεωρητικοί υποστηρικτές του κυρίαρχου οικονομικού και αναπτυξιακού μοντέλου, κατασκεύασαν απαγωγικά ένα συμβατικό οικονομικό κόσμο, που συνιστά το ισοδύναμο μιας καθαρά μηχανικής διαδικασίας σ' ένα περιβάλλον χωρίς τριβές, αλλά σε καμιά περίπτωση την εικόνα μιας πραγματικότητας που κυριαρχείται από συνασπισμούς μα κι από συγκρούσεις μεταξύ ανίσων. (R. Passet, 1987).

Η μαγεία της ελεύθερης αγοράς, η ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα, η οικονομική μεγέθυνση με βάση τις εξαγωγές, η πρακτική της μικροοικονομικής προσφοράς και της μακροοικονομικής ζήτησης και μέσω αυτών η παγκοσμιοποίηση της αγοράς και του χρηματιστηριακού κεφαλαίου συνοδεύονται στον πραγματικό κόσμο από εξελίξεις και ποιοτικές μεταλλαγές, ανακολουθίες και αδικίες που υποκριτικά μεταφράζονται σε ρεαλιστικές αναγκαιότητες και μας συνταράσσουν.

Το τέλος του 20ού αιώνα σήμανε βέβαια το πέρασμα σ' έναν άλλο πολιτισμό, στον πολιτισμό της πληροφορίας. Ο βιομηχανικός πολιτισμός ξεπερνούσαν για τους δυνατούς, μη έχοντας εντούτοις ουσιαστικά και καίρια αγγίζει τους αδυνάτους. Παρά τις επιμέρους επιτυχίες που είναι δυνατό κανείς να επικαλεστεί, ο βιομηχανικός πολιτισμός κρίνεται και για τις αποτυχίες του, κρίνεται για μια σωρεία προβλημάτων που το συνόδευσαν καθώς μεγάλωνε το χάσμα Βορρά-Νότου, καθώς οδηγούσε σε απίθανες συρράξεις, εξάρτηση και επιβολή συμφερόντων σ' εκείνους που αδυνατούσαν να δεχτούν και να υιοθετήσουν τη λογική του. Κρίνεται για την αλλοτρίωση της ανθρώπινης προσωπικότητας που συνόδευσε τους καταπληκτικά έντονους ρυθμούς της εξέλιξής του. Κρίνεται για την περιβαλλοντική υποβάθμιση που προκάλεσε και την αδυναμία του να συλλάβει, ακόμη και στο λυκόφως της εποχής του, τις μεταλλαγές των κινητήριων δυνάμεών του και τη χαρακτηριστική δέσμευσή του από αξίες υλιστικές καθώς αποθέωνε το νεκρό πράγμα, το χρήμα και το προϊόν, καθιστάμενος ανίκανος να οδηγήσει στην ανάταση και στην ευδαιμονία του μύθου του.

Και ο πολιτισμός της πληροφορίας που στους χρόνους μας αναδύεται, φαίνεται σαν να έρχεται και πάλι για τους δυνατούς καθ' ήν στιγμή οι άλλοι οι αδύνατοι, δεν έχουν ακόμη γευθεί τους καρπούς, έστω, αυτής της μερικής, ας πούμε, προόδου της καταναλωτικής επάρκειας, της άνετης σχετικά διαβίωσης, της κοινωνίας των κομφόρ και των ελευθεριών του βιομηχανικού κέντρου. Οι αδύνατοι του κέντρου ή της περιφέρειας, του βιομηχανοποιημένου και σήμερα πληροφορικοποιούμενου Βορρά ή αυτοί του διαφορετικού Νότου, δεν έπαυσαν να γεύονται τα δεινά της ανισότητας της δύναμης και του πλούτου. Εδέχθησαν και εξακολουθούν να δέχονται τονωτικές ενέσεις που τους υπενθυμίζουν απλά τη βούληση του ισχυρού, τη βούληση που εξακολουθεί να εμπεριέχεται στη ρήση του Κάουφμαν: «Ο έχων τη δύναμη δύναται επίσης». Η ρήση αυτή, γενόμενη ακατανίκητη καθώς επενδύεται τις φανταστικές κατακτήσεις της σύγχρονης τεχνολογίας του πολέμου και της ειρήνης, οδηγεί τους αδυνάτους του κόσμου τούτου στην υποταγή στις αναγκαιότητες και στους περιορισμούς που επιβάλλει το εφήμερο της ζωής. Αν επιθυμούν να γευθούν τους καρπούς της δύναμης και του πλούτου, οφείλουν ν' αποδεχτούν, να υιοθετήσουν τον κυρίαρχο μύθο και τις παραλλαγές του, γεγονός που περνά όμως μέσα απ' αυτή καθ' εαυτή τη δική τους αλλαγή, μέσα από αυτή την ίδια την αλλοτρίωση των δικών τους πολιτισμικών αξιών, των δικών τους αντιλήψεων και μορφών συμπεριφοράς. Οφείλουν να δεχτούν, μια και τούτο η δύναμη το απαιτεί, την ολοκλήρωση και την ομογενοποίησή τους σ' έναν κόσμο που παρά το γεγονός ότι γεννήθηκε πολύμορφος, οδηγείται συστηματικά για λόγους που προαναφέρθηκαν στην αποδοχή ενός «μοναδικού» και «παντοδύναμου» «οικονομικού» ορθολογισμού μιας «μοναδικής» μορφής κατά Δύση Πολιτικής και Οικονομικής οργάνωσης. (βλ. S. Marra, 1993). Έτσι θα μπορούσε ίσως να υποστηρίξει κανείς ότι κι αυτή ακόμη η παρουσία χωρών του Νότου και γενικότερα του Τρίτου κόσμου, στις διάφορες διεθνείς συσκέψεις και συναντήσεις, κινδυνεύει ουσιαστικά να χρησιμοποιηθεί ως άλλοθι για τη νέα Τεχνοκρατική διαχείριση του Πλανήτη από το Βορρά, η οποία παρουσιάζεται στο εξής ως η μόνη σανίδα σωτηρίας (βλ. J. Frynendy, 1994).

Δε θα πρέπει να μας διαφεύγει εντούτοις, ότι οι Τεχνοκρατικές παγκόσμιες συνταγές, που το κυρίαρχο αναπτυξιακό μοντέλο προτείνει, προκαλώντας αυξήσεις του εθνικού πλούτου στον Βορρά, ελάχιστα ή και ανύπαρκτα οφέλη προσέφεραν στο Νότο τουλάχιστον κατά την πρόσφατη δεκαετία του 1980. Η πολιτική, οι-

κονομική και κοινωνική πόλωση υπήρξε το δυσάρεστο επακόλουθο σ' ολόκληρο τον κόσμο.

Το έτος 1990 ο τριτοκοσμικός Νότος εξακολουθούσε να κατέχει στο χώρο του Παγκόσμιου εμπορίου το ίδιο ποσοστό που κατείχε το έτος 1963 (βλ. A. Zantman, 1990). Το ίδιο αυτό έτος, η οικονομική κι άρα ποικιλόμορφη εξάρτησή του επιδεινώθηκε, καθώς το σύνολο του δημοσίου χρέους των χωρών του έφτανε σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα στα 1.189 δισ. δολάρια δημιουργώντας δραματικά αδιέξοδα, περαιτέρω δυστυχία και φτώχεια, αλλά και ξεσπάσματα συγκρούσεων και πολέμων που φαίνεται αποτελούν ικανοποιητική συνταγή για τη μετάθεση των προβλημάτων ή τη νουθεσία της δύναμης.

Οι 102 τουλάχιστον φτωχότερες χώρες του Πλανήτη έβλεπαν την αγορά των εμπορευμάτων τους, που το έτος 1980 αντιπροσώπευε το 7% των παγκόσμιων εξαγωγών, να πέφτει στα 1990 στο 1,4%. Και το μερίδιο των παγκόσμιων ανταλλαγών στις οποίες η Αφρική ελάμβανε μέρος, από 14,1% του παγκόσμιου εμπορίου στα 1970, έπεφτε στο 9,9% στα 1990, της Λατινικής δε Αμερικής από 7,8% έπεφτε στο 6,1% στην ίδια αυτή περίοδο.

Τούτο συνέβαινε τη στιγμή που οι ανταλλαγές μεταξύ Ευρώπης, Ιαπωνίας και Η.Π.Α. εξέφραζαν το 73,6% του παγκόσμιου εμπορίου. Ας σημειωθεί δε ότι κατά την ίδια αυτή περίοδο (1990), πέντε και μόνο χώρες του Βορρά της δύναμης και του πλούτου (ΗΠΑ, Γερμανία, Ιαπωνία, Γαλλία, Αγγλία) καταλάμβαναν περισσότερο από το 80% των παγκόσμιων δαπανών για Έρευνα και Ανάπτυξη, συγκεντρώνοντας ταυτόχρονα μαζί με άλλες το 75% περίπου του παγκόσμιου εισοδήματος. Δίπλα σ' αυτές βρίσκεται ο Νότος της στέρσης και της συντηρούμενης ή αυτοσυντηρούμενης διαφοράς, με 70% του παγκόσμιου πληθυσμού και 15% περίπου της παγκόσμιας πίττας (βλ. Διεθνής Τράπεζα, 1990 και Χ. Ναξάκης 1994). Ειδικότερα στην Ευρώπη και στις περιοχές του Λονδίνου, του Ρουρ, του Παρισιού, του Άμστερνταμ, της Φραγκφούρτης, του Μονάχου, της Λυών, της Γκρενόμπλ, του Μιλάνου και του Τορίνου συγκεντρώνονται κατά τις εκτιμήσεις του προγράμματος FAST τα 2/3 των δημοσίων δαπανών για έρευνα σε κοινοτικό και εθνικό επίπεδο, καθώς και το 90% των ευρωπαϊκών προγραμμάτων που αφορούν τις νέες τεχνολογίες. Στις ίδιες αυτές πόλεις βρίσκονται επίσης οι έδρες των 500 μεγαλύτερων ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και σε τρεις μόλις υπερεθνικές πόλεις (Ν. Υόρκη, Λονδίνο και Τόκυο) βρίσκονται οι έδρες του 80% των μεγαλύτερων βιομηχανικών εταιρειών, ενώ συντελούνται τα 2/3 των

οικονομικών συναλλαγών ολόκληρου του Πλανήτη. (Σημειώνω ότι τα στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται προέρχονται από δημοσιεύσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας και ειδικών ερευνητών όπως οι κ. κ. Χάρης Ναξάκης, Sasia Sassen, A. Zantman κ.ά). Και οπωσδήποτε ο στατιστικός εντυπωσιασμός αποτελεί θέμα προσφερόμενο προς συζήτηση. Αναμφίβολα όμως η παράθεση στοιχείων, μπορεί να συμβάλλει στη διαμόρφωση του απαραίτητου κλίματος προβληματισμού που επιτρέπει την ανάδυση της αμφιβολίας για το πραγματικό περιεχόμενο σκέψεων, αναλύσεων ή διαδικασιών που πιθανώς έχουν περιβληθεί σταδιακά το μανδύα της αδιαμφισβήτητης αλήθειας.

Έτσι, προς εξυπηρέτηση της αποκατάστασης ενός κλίματος σεμνότητας και μετριοφροσύνης, για τα επιτεύγματα του ποιητισμού και των μύθων τους, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει, με κλονισμένη την έπαρση, ότι σήμερα η παγκόσμια φτώχεια τείνει να χαρακτηριστεί σαν ένα δομικό φαινόμενο μιας ήδη παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Το 40% των ανθρώπων στον κόσμο ζει με το 3,3% του παγκόσμιου εισοδήματος, οι παραγκουπόλεις αυξάνονται στο Νότο και στην Ανατολή, αλλά και στην περιφέρεια των αστικών κέντρων του δυνατού Βορρά και της Δύσης, η σταθεροποίηση της ανεργίας στον Τρίτο κόσμο απαιτεί τη δημιουργία ενός τουλάχιστον δισεκατομμυρίου νέων θέσεων εργασίας εκεί, ενώ τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού, της περιθωριοποίησης και του οικονομικού ρατσισμού, πλήττουν ήδη ανησυχητικά την κοινωνιοοικονομική και πολιτική συνοχή του βιομηχανικά αναπτυγμένου κόσμου.

Παρά την από το 1978 και μετά και μέχρι σχεδόν σήμερα, αύξηση, κατά μέσο όρο του εισοδήματος στις πλούσιες χώρες κατά 270\$, με αντίστοιχη αύξηση στις φτωχές κατά 7\$ (κατά κεφαλή), μόνο το ποσοστό του πληθυσμού που ζει κάτω από το κατώφλι της φτώχειας στην Αυστραλία αυξήθηκε κατά 50% περίπου, ενώ το ποσοστό της φτώχειας στις ΗΠΑ δε μειώθηκε καθόλου από το 1960 έως και το 1990 τουλάχιστον (T. Trainer, 1994).

Δέσμοι της λογικής του κυρίαρχου μύθου, συνεχίζουμε να εγκλωβιζόμαστε σε συμβατικού χαρακτήρα προοπτικές που εκρέουν από τους περίφημους υπολογισμούς μας. Και δε θα ήταν παράδοξο αύριο ν' ακουστεί ότι πρέπει να διπλασιάζουμε την ετήσια κατά κεφαλή κατανάλωση στο Βορρά κάθε 35 χρόνια, μόνο και μόνο για να μην αυξηθεί κι άλλο η ανεργία και για να διατηρηθούν οι διέξοδοι για τη διοχέτευση του επενδυτικού κεφαλαίου (T. Trainer, 1994).

Παράλληλα, ας μην αυταπατόμεθα, ένα δισεκατομμύριο περίπου ανθρώπινων υπάρξεων στο Νότο, δεν έχουν πρόσβαση σε καθαρό πόσιμο νερό και 1,7 δισεκατομμύρια στερούνται αποχετευτικών δικτύων. Το 97% της παιδικής θνησιμότητας σε ηλικίες κάτω των 5 ετών συμβαίνει στις τριτοκοσμικές χώρες, στην δε Νότια και Κεντρική Αμερική, πάνω από 3 εκατομμύρια άτομα επλήγησαν από το 1991 και μετά από επιδημία χολέρας (βλ. Catherine Allais, 1993).

Στην παγκόσμια αυτή φτώχεια, στην ανισότητα και στην πλανητική πόλωση που απορρέουν από τη Βαβέλ της διαφοράς και της διάκρισης (discrimination), στην ανισότητα Βορρά-Νότου και στις εξ αυτής απορρέουσες εντάσεις των ήδη απαράδεκτων μορφών ρατσιστικής συμπεριφοράς, που υποβόσκουν εκεί όπου η αθλιότητα συναντά την ευμάρεια, έρχεται να προστεθεί επιπλέον, η σύγκρουση Νότου και Φύσης.

Η σύγκρουση αυτή, έντεχνα αξιολογούμενη κατά το δοκούν σήμερα, είναι ικανή να οδηγήσει στην υπερβολή του «πράσινου Λόγου», στον υπερβάλλοντα «οικοκεντρισμό», με συνέπειες, πιθανώς και πάλι εις βάρος του Νότου και σε υπέρμετρες αυξήσεις του βάρους των τεχνοεπιστημών που βέβαια βρίσκονται στα χέρια των βιομηχανικά και τεχνολογικά αναπτυγμένων (βλ. J. Frynendy, 1994).

Δίπλα στην εικόνα ενός Βορρά «πιλότου της γήινης σφαίρας», προστίθεται έτσι κατά τον J. Frynendy, ο κίνδυνος μιας νομιμοποίησης της πλανητικής του ηγεμονίας στο όνομα κινδύνων που αντιπροσωπεύουν για τη Γη οι φτωχοί του Νότου. Οι τελευταίοι, εξαιτίας ακριβώς της μη επιτυχούς ανάπτυξης και προσαρμογής των, θεωρούνταν από τους δυνατούς του Βορρά, ότι ροκανίζουν προοδευτικά το περιβάλλον το οποίο ξαφνικά και ω του θαύματος, λαμβάνει το χαρακτήρα της «κοινής κληρονομιάς».

Ας είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε κάθε υπερβολή, μια κι εξ αυτής πάσχει ουσιαστικά από τη γέννησή της η ανθρωπότητα!! Στο μέτρο και στη συνειδητοποίηση των προβλημάτων, στη γνώση και στην ευαισθησία, οφείλουμε ν' αναζητήσουμε τη λύση. Η υπερβολή είναι πάντοτε ελάττωμα κι όταν ακόμη είναι υπερβολή προτερήματος, είχε πει ο Δαίμων στον Πετεινό.

Ο συνδυασμός όλου του παραπάνω σύντομου ανάγλυφου που παρουσιάζεται κι αλλού, υπονοεί τις αντιφάσεις και τις αντιθέσεις μεταξύ των θεωρητικών επιδιώξεων και των αποτελεσμάτων του κυρίαρχου αναπτυξιακού μοντέλου, καθώς τούτο εξάγεται από τους χώρους όπου έχει εφευρεθεί και με τις πραγματικότητες

που έχει δημιουργήσει στους χώρους της γέννησης και της καλλιέργειάς του, είναι δυνατό να οδηγήσει σε περαιτέρω σκέψεις.

Οι σκέψεις αυτές σχετίζονται με τη μεταλλαγή (mutation) που το ίδιο το κυρίαρχο σύστημα οικονομικής οργάνωσης του Βορρά έχει εξελικτικά υποστεί, πέρα από την επέκταση και την οιονεί παγκοσμιοποίηση του. Και είναι αισθητή, ορατή και μεγάλη η μεταλλαγή αυτή. Σχετίζεται με το νέο περιεχόμενο της νόρμας του συστήματος αυτής καθ' εαυτής που διαταράσσει τις βεβαιότητες και τον καθησυχασμό του παρελθόντος.

Η ύλη και η ενέργεια παραχωρούν την πρωτοκαθεδρία τους στην πληροφορία. Οι βραχυχρόνιες αποτελεσματικότητες κλονίζονται προ των μακροχρονίων αναγκαιοτήτων. Η οικονομική προτεραιότητα συγκρούεται με τα περιβαλλοντολογικά και κοινωνικά αδιέξοδα. Η επένδυση παύει σε μεγάλο βαθμό να λειτουργεί σαν απορροφητής ανεργίας. Ο οικονομικός ανταγωνισμός της υπερβολής συγκλονίζεται από την κοινωνική αναποτελεσματικότητα που παράγει. Οι στρατιές των ανέργων αναδεικνύονται ως η αχίλλειος πτέρνα της μαγικής κυκλικής διαδικασίας του δόγματος. Η αξιοποίηση και η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου ανάγονται σε πραγματικό πρόβλημα. Η τεχνολογία συμβάλλει στη ρήξη του δεσμού παραγωγής, απασχόλησης και εισοδήματος. Και η ομοιογένεια ή η κινητικότητα του συντελεστή εργασίας τίθενται εν αμφιβόλω.

Δίπλα σ' όλες αυτές τις μεταλλαγές, αλλά και σ' άλλες που θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί, ο κάθετος διαχωρισμός μεταξύ πλούτου και φτώχειας, που εμπεριέχει πάντοτε το επαναστατικό στοιχείο της ανατροπής, έντεχνα αντικαθίσταται από τον υπαρκτό αναμφίβολα, κοινωνικό αποκλεισμό. Ο τελευταίος, ιδεολογικά κατευθύνει την προσοχή σε μια νέα οριζόντια μορφή διακρίσεως μεταξύ ενταγμένων και μη ενταγμένων στο σύστημα ανθρώπων. Οι μη ενταγμένοι απλώς επιθυμούν κι επιζητούν την ένταξη. Σε αντίθεση με τον κάθετο διαχωρισμό, ο οριζόντιος διαχωρισμός του κοινωνικού αποκλεισμού, στερείται επαναστατικότητας, δεν απειλεί με αλλαγή κι απομακρύνει τον κίνδυνο διαμόρφωσης ενός «αντιπάλου δέους».

Απέναντι, τέλος, σ' αυτούς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες, που θέλουν να ξεφύγουν από την άθλια ζωή της πατρίδας τους, της Ανατολής ή του Νότου, υψώνεται ο σωβινισμός, ο ρατσισμός της Βορειοδυτικής ευημερίας της κοινωνίας του πλούτου, αλλά και η αδυναμία κατανόησης και ανοχής εκ μέρους εκείνων

που εκφράζουν τη Βορειοδυτική δυστυχία της κοινωνίας της φτώχειας.

Για το Γιούργκεν Χάμπερμας, από ηθικής απόψεως δε θα πρέπει να εξετάσουμε το πρόβλημα αυτό μόνο από την σκοπιά των κατοίκων των χωρών που ευημερούν. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την σκοπιά εκείνων που αναζητούν μια αξιοπρεπέστερη ζωή στα όνειρά τους. Τούτο αποτελεί ειδική υποχρέωση για τον πρώτο κόσμο, υποχρέωση που προκύπτει από την ιστορία της αποικιοκρατίας και το ξεριζώμα των τοπικών πολιτισμών με την εισαγωγή του κυρίαρχου μοντέλου. Και δε θα πρέπει να λησμονείται ότι ο βιομηχανικός κόσμος βγήκε πολλαπλά ωφελημένος από τα μεταναστευτικά ρεύματα άλλων εποχών (Γ. Χάμπερμας, 1995).

4. Το ανόητο ερώτημα - Επίλογος

Συνήθως, σε περιπτώσεις άσκησης κριτικής ή ανάπτυξης διαφορετικού περιεχομένου ερμηνευτικών προσπαθειών, τίθεται από τους θιασώτες του κυρίαρχου μύθου το ερώτημα: Τι έχετε να προτείνετε; Είναι ένα ανόητο ερώτημα. Και είναι ανόητο διότι για την υποβολή του, βασική προϋπόθεση είναι η κατ' αρχήν πλήρης, ολοκληρωμένη και σαφής καταγραφή, περιγραφή και διατύπωση όλων των πτυχών του προβλήματος. Δεν αρκεί η αναφορά στις επιτυχίες και στις θεωρητικές παραδοχές της υφιστάμενης κατάστασης. Δεν αρκεί η αναφορά στις αποτυχίες και στις θεωρητικές παραδοχές των αμφισβητούντων. Απαιτείται καλόπιστος κι εποικοδομητικός επιστημονικός διάλογος, ευρύτητα αντιλήψεων, ευαισθησία και διάθεση για συνειδητοποίηση των σημαντικών τουλάχιστον εκ των αντιτιθέμενων απόψεων και επιχειρημάτων. Πάνω απ' όλα απαιτείται η θεώρηση του πραγματικού κόσμου και η κατανόηση της αγωνίας του, αλλά και η διάθεση εκ μέρους των επιστημόνων ν' απεγκλωβιστούν από αναποτελεσματικούς πλέον *baroque* διαλογισμούς.

Κι όταν το μέτρο, η επιστημονική συνδιαλλαγή και προσέγγιση κυριαρχήσουν, όταν ο επιστημονικός φανατισμός και η συνειδητή ή ασυνειδητή αντίθεση υποχωρήσουν, όταν η σοφία επικρατήσει και τα συμφέροντα πάρουν τη θέση που τους ταιριάζει στην λίστα των αξιολογήσεων, τότε το πρόβλημα έχει ελπίδες ν' αναδυθεί σ' όλη του την πολύπλοκη μεγαλοπρέπεια. Τότε η σεμνότητα

και η μετριοφροσύνη θα οδηγήσουν φυσιολογικά στη διατύπωση του σωστού και μη-ανόητου ερωτήματος:

Τι έχουμε να προτείνουμε για να βελτιώσουμε, να διαχειριστούμε ή ν' αλλάξουμε τις καταστάσεις;

Υπό τη σκιά του θα σκεφτούμε τότε όλοι μαζί για το μέλλον της ανθρωπότητας και της Γαίας, μόνο τότε καθιστάμενοι ικανοί να υπερηφανευτούμε πράγματι για τον πολιτισμό μας.

Μέχρι τότε, ας μείνουμε, ας μη φύγουμε συντετριμμένοι, όπως ο Πετεινός, κι ας υιοθετήσουμε τελικά την αρχαιοελληνική άποψη που επιμένει πεισματικά ότι η υπερβολή είναι ύβρις.

Βιβλιογραφία

- Π. Δημητρακόπουλος, *Σιδηρά Διαθήκη*, 1901.
- R. Passet, *Οικονομία και Περιβάλλον. Μία οικονομική Προσέγγιση*, μετάφραση Γ. Χατζηκωνσταντίνου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1987.
- S. Latouche, *L' Occidentalisation du Monde*, Paris, 1989.
- R. Passet, «Προς μία Νέα Κατανομή Εργασίας και Εισοδημάτων», *Le Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1993.
- T. Trainer, «Τι είναι ανάπτυξη;», *Κοινωνία και Φύση*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1994.
- F. Perroux, «Les Conceptualisations Implicite et Normatives et les Limites de la Modelisation en Economie», *Economie et Societe, Cahiers de l' I.S.E.A*, Decembre 1970.
- S. Mappa, «Le grand Malentendu de l' Aide Financiere», *Le Monde Diplomatique*, 1993.
- J. Prynendy, «Η Ακραία Οικολογία και η Αμφισβήτηση της Ανάπτυξης», *Πολίτης*, 1994.
- Διεθνής Τράπεζα, *World Dept Tables 1989-1990*, τόμ. Ι.
- Χ. Ναξάκης, «Βορράς-Νότος: Το τεχνολογικό Χάσμα Διευρύνεται», *Κοινωνία και Φύση*, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1994.
- A. Zantman, *Le Tiers Monde*, El. Hatier-Paris, 1990.
- S. Sassen, *The Global City*, Princenton University Press, 1991.
- C. Allais, «Des Exclus de la Sante par Centaines de Millions», *Le Monde Diplomatique*, 1993.
- Γ. Χάμπερμπας, «Μετανάστευση, Ιθαγένεια και Εθνική Ταυτότητα», *Ελευθεροτυπία*, 10-1-1995.